

واکاوی نمودهای عجیب نگارانه در متون پهلوی و مانوی در عصر ساسانی و سه سده نخست پس از اسلام در ایران

سید محمد طاهری قمی*

۱. استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۲۶

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۳۰

صفحه ۷۷-۵۲

شماره دهم
پاییز ۱۴۰۱

چکیده

بیان مسئله: عجایب نگاری در خصوص یک سنت دیرین در هنر و ادبیات بسیاری از فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به کار می‌رود. آنچه در این پژوهش مورد بحث و تمرکز قرار گرفته است، شامل نمودهای محتوایی و هنری ناظر بر سنت عجایب نگاری در ایران با رویکرد بر متون پهلوی و مانوی عهد ساسانی سده‌های نخست پس از اسلام است. این نمودها شامل موجودات اسطوره‌ای، وقایع عجیب و روایات مابعدالطبیعی هستند. پژوهش، با تجزیه و تحلیل متون و داستان‌های ادوار ذکر شده، در پی چگونگی کاربست عناصر عجیب برای انتقال ایده‌های دینی و فلسفی، درس‌های اخلاقی و مفاهیم کیهان‌شناختی است.

هدف: واکاوی رویکردهای خیالی و عجایب نگارانه در هنر و ادبیات ایران ساسانی، مبتنی بر سنت‌های فکری، دینی و اسطوره‌ای پیش از اسلام است.

سؤال تحقیق: «عوامل تأثیرگذار بر نمود عجایب نگاری در ادبیات و هنر پهلوی و مانوی در عهد ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی کدام اند؟»

روش تحقیق: این پژوهش از نوع بنیادی بوده و با روشی توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای، اسناد الکترونیکی و استفاده از محفوظات موزه‌ها، به تجزیه و تحلیل استنتاجی داده‌های برخاسته از نمونه‌های متنی و آثار هنری ادوار یادشده پرداخته است.

نتیجه‌گیری: پژوهش بیانگر آن است که سنت عجایب نگاری در هنر و ادبیات ایران به سبب بهره‌مندی از مبانی منسجمی چون قوه اسطوره، نمادپردازی و رمزگرایی، انسان‌نگاری و دین و نیز به واسطه اشتراکات گوناگون محتوایی و سبکی و تأثیرات بینامتنی درون‌مایه‌ای با تمدن‌های دیگر، دارای زنجیره‌ای پیوسته و الگو مدار از عهد پیش از اسلام تا سده‌های نخست پس از ورود این آیین در ایران است.

کلیدواژه: عجایب نگاری، هنر ساسانی، ادبیات پهلوی، ادبیات مانوی، اسطوره، دین

■■■ Article Research Original

doi 10.30508/fhja.2024.2013879.1170

Explore the extraordinary wonders depicted in Pahlavi and Manichaean texts during the Sasanian era and the first three centuries after Islam in Iran.

Seyed Mohammad Taheri Qomi*¹

1. Assistant Professor, Department of Visual Communication, Faculty of Visual Arts, Isfahan Art University, Isfahan, Iran.

Received: 18/10/2023

Accepted: 20/01/2024

Page 53-77

شماره دهم
پاییز ۱۴۰۱

Abstract

Problem Statement: One of the common characteristics between texts and artistic works in the land of Iran is the attention given to the depiction of supernatural creatures and wonders. The creation and portrayal of imaginary and extraordinary beings in Iranian visual arts take various forms. The ways in which visual elements are employed in the construction of these creatures, apart from the artistic traditions of each period, are influenced by specific content sources, each of which has stimulated the artist's perspective and imaginative mind. The continuation of this ancient tradition is now known as "wonder depiction" and is manifested in various forms in the art of Iran, such as relief patterns, three-dimensional works, textile designs, paintings, and illustrated manuscripts. This study focuses on the content and artistic aspects related to the tradition of wonderment in Iran, with a particular emphasis on Pahlavi and Manichaean texts from the early centuries after Islam. These aspects include mythical creatures, extraordinary events, and supernatural narratives. The research aims to analyze how these elements of wonderment are employed to convey religious and philosophical ideas, moral lessons, and cosmological concepts.

Objective: To explore the imaginative and wonder-inducing approaches in the art and literature of Sasanian Iran, based on pre-Islamic intellectual, religious, and mythical traditions.

Research Question: "Which factors influence the portrayal of wonderment in Pahlavi and Manichaean literature and art during the Sasanian era and the early Islamic centuries?"

Research Method: This research is fundamentally based and has employed a descriptive-analytical method, gathering information from library sources, and electronic documents, and utilizing museum archives. It focuses on the qualitative analysis and interpretive

examination of data derived from textual samples and artworks from the mentioned periods. The data analysis involves extracting concrete examples, collecting and categorizing them into various categories and classifications, such as historical periods, artistic methodology, visual aesthetics, textual criticism, and theoretical discussions related to them. The theoretical foundations of this research, through a case study of texts and art from the Sasanian era and the early Islamic centuries in Iran, encompass topics related to iconography of the discussed artworks, hermeneutics of literary and historical texts, their translation into visual representation, typology of symbols and mythical figures, as well as textual analysis of Iranian myths in pre-Islamic and post-Islamic eras, aiming to achieve a synthesis between ancient Iranian art and the tradition of Islamic Iranian calligraphy.

Conclusion: The themes and concepts employed in the texts and works of the Sasanian era, despite the significant damages caused by wars and conflicts between Iranians, Arab Muslims, and the Roman Empire, as well as internal struggles for power among royal dynasties or regional rulers, can still be categorized, classified, and interpreted. The diversity of these themes is extensive, but they are primarily shaped around religion and the position of the monarchy.

Due to the transcendental and mythological thinking influenced by various religions and beliefs, including Zoroastrianism, Mithraism, and Zurvanism, among others, the presence of wonders and the supernatural during this period is considerable. Overall, the influential factors shaping the portrayal of wonderment in Pahlavi and Manichaean literature and art during the Sasanian era and the early Islamic centuries can be enumerated as follows:

"Subjects and Themes": Literary and artistic works, alongside geographical and biological information, introduce many pre-Islamic mythical, legendary, and legendary creatures. These creatures are particularly prominent in the texts of the Sasanian period, appearing in religious, ritualistic texts, and occasionally in epic legends.

The sanctified status of kings and the narrative conflicts between the forces of good and evil give rise to allegorical and mythical beings, such as the

"Three-Headed Six-Eyed Serpent" and "Demon Azor," among others. Drawing from the mentioned texts in this study, the wise kings of Iran surpass these beings by harnessing the power of "Far" (divine power). Ferdowsi, in his *Shahnameh*, also incorporates the divine narrative into Iranian culture and the wisdom of the kings, connecting the mythological history of ancient Iran to the wisdom and mysticism of Persian sages. The origins of symbolic motifs and patterns in Iran can be traced back to ancient times, influenced by beliefs and practices such as Mithraism, Zoroastrianism, and Mazdaism. These influences continued into the Islamic period, sometimes merging with Islamic beliefs and becoming intertwined with them. While maintaining their roots in the ancient religions of Iran, they also became aligned with Islamic beliefs and occasionally incorporated beliefs that emerged during the Islamic era.

The depiction of mythical creatures is among the prominent commonalities in Iranian visual arts throughout ancient and Islamic periods. Despite cultural and religious transformations resulting from the introduction of Islam to Iran, motifs such as the griffin, harpy, sphinx, Simurgh, winged horse, and similar creatures have continued to appear in Iranian visual arts. The visual characteristics of these motifs may vary under the influence of each era's customs, but their symbolic and conceptual foundations have shown significant continuity during the period under discussion in this research. These conceptual foundations include cosmological and cognitive matters, religious myths, the worship of deities and benevolent forces, as well as the confrontation with malevolent forces and demons. The reconstruction of meaningful metaphors related to the visual content based on the Islamic faith and the compatibility of these symbols with its principles has been a gradual process that has found special manifestations in the visual arts of each period as required by the circumstances of the time.

The concept of "myth" plays an important role in the realm of imaginative representations. In a general sense, it can be said that myth in Iranian art and literature is a narrative or symbolic manifestation regarding gods, angels, supernatural beings, and the overall cognitive worldview of this culture.

Ancient Iranian myths, especially in the context of Sassanian and subsequent texts, have two fundamental characteristics: "being connected to historical narratives" and a "sacred and ritualistic aspect." It is in this context that a strong connection between myth and religion emerges in this culture, resulting in the visualization of supernatural and marvelous elements.

Keywords: Wonders of Art, Sasanian Art, Pahlavi Literature, Manichaean Literature, Mythology, Religion

References:

- Afifi, R. (2004). *Myths and Culture of Iran in Pahlavi Writings*. Tehran: Toos.
- Afifi, R. (2012). *Arda Virafnameh or Paradise and Hell in Mazdean Ritual*. Tehran: Toos.
- Amuzgar, Z. (2013). *Yadegar-e Zariran (The Memorial of Zariran)*. Tehran: Moein.
- Amuzgar, Z., & Jineh, P. (2003). *Arda Virafnameh (2nd ed.)*. Tehran: Moein and the French Iranology Society.
- Amuzgar, Z., & Tafazoli, A. (2001). *Pahlavi Language: Literature and Syntax, Vol. 3*. Tehran: Moein.
- Aryn, S. (2012). *Pahlavi Texts*. Tehran: Elm.
- Bahar, M. T. (2000). *Translation of Several Pahlavi Texts (M. Kalben, Ed.)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Bahar, M. (2011). *Bandehesh*. Tehran: Toos.
- Boyce, M. (2010). *Writings and Parthian Literature*. In H. Anosheh (Trans.), *A History of Iran Cambridge, Vol. 3 (pp. [page range])*. Tehran: Amir Kabir.
- Ghaybi, B. (2011). *Yadegar-e Zariran, Ferdowsi and Shahnameh Studies*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Hedayat, S. (2004). *Zend Wohuman Yasht and the Account of Ardeshir Papakan*. Tehran: Majid.

Kilimkait, H. J. (1994). *Manichaean Art (A. Esmaelpour, Trans., 2nd ed.)*. Tehran: Fekr-e Rooz.

Mas'udi, A. i. H. (1986). *Al-Tanbih wa al-Ishraf*. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education - Scientific and Cultural Publications.

Mehr, F. (1995). *A New View of an Ancient Perspective*. Tehran: Jami.

Mikal, A., Shadel, A., & Cucotto, J. (2009). *The Thousand and One Nights (J. Setari, Trans.)*. Tehran: Markaz.

Mirfakhrayi, M. (2004). *Mani and His Teachings*. Tehran: Ghoghnoos.

Mirzaie Nazar, E. (1994). *Andarz-e Oshnoor Dana*. Tehran: Hirmund.

Moallem, M. (2007). *Ancient Iran (Z. Amuzgar, Trans., Vol. 6)*. Tehran: Toos.

Pordavood, E. (1978). *Vispered (B. Farhoushi, Ed., 2nd ed.)*. Tehran: University of Tehran.

Safa, Z. (1992). *History of Persian Literature*. Tehran: Ferdows.

Tafazoli, A. (1999). *History of Pre-Islamic Persian Literature (Z. Amuzgar, Ed., Vol. 3)*. Tehran: Sokhan.

Tamim Dari, A. (1998). *Iranian Tales*. Tehran: Research Institute of Culture and Islamic Art.

Torabi, A. (2014). *Ajayeab al-Makhlugat-e Qazvini dar Tasavir-e Chap-e Sangi-e Ali Qoli Khoyi, Vol. 1*. Tehran: Chap va Nashr-e Nazar.

URL

- [http:// www.britishmuseum.org](http://www.britishmuseum.org)
- [http:// www.cincinnatiartmuseum.org](http://www.cincinnatiartmuseum.org)
- <http://www.hermitagemuseum.org>
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140009046>
- <https://www.smb.museum/museen-einrichtungen/museum-fuer-islamische-kunst/hom>

مقدمه

هنر و فرهنگ سرزمین ایران در طول تاریخ شاهد تحولاتی گوناگون بوده است. مرادفات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و در بسیاری موارد، هجوم اقوام بیگانه ارمغانی دگرگون را برای آداب و سنن مرسوم ایرانیان در هر عصر و زمان آورده است. از زمان ورود آریائیان به نجد ایران و استقرار اقوام سه‌گانه ماد، پارس و پارت در بخش‌های گوناگون این سرزمین و به سبب گستردگی قومیتی و فرهنگی آنان که پهنه وسیعی از اروپا تا سیبری و خاورمیانه و هندوستان را به خود اختصاص داده بود، نضج و شکل‌گیری و گسترش اعتقادات، سنن فرهنگی و اساطیر، به شکلی فزاینده در این سرزمین آغاز شد. این تحولات نوین، در ترکیب و هم‌آمیختگی با آنچه ساکنین نخستین ایران با خود داشته‌اند، منجر به شکل‌گیری مجموعه‌ای از عناصر فرهنگی، هنری، حکمی، آیینی و ادبی شد که با وجود تحولات یادشده، زنجیره‌ای غنی و مستحکم را پدید آورد که در طول هزاره‌های پس‌از آن به حیات خویش ادامه داد. از این رهگذر، آثار خلق‌شده در حوزه هنرهای تصویری، مانند احجام، حجاری‌های سنگی، بناها، تکه‌ها، نقاشی‌های دیواری، نسخ مصور، منسوجات و نظایر آن‌ها به‌عنوان نقاط تبلور و تجسم این سازمان فرهنگی، قابل مشاهده و مطالعه‌اند. از جمله ویژگی‌های بارز هنرهای تصویری ایران، تکیه بر اساطیر و مبانای دینی و آیینی است. از این رو مباحث طرح‌شده در ادیان و آیین‌های مذهبی، به‌منظور تبیین والاتر برای پیروان و نیز جنبه یادبودی، به شکلی گسترده به تصویر کشیده شده‌اند. البته رویکردهای حکمرانان و سلاطین حاکم آنان در شکل‌گیری سیاق‌های هنری هر دوره تأثیری بسزا داشته است؛ اما روح حاکم بر آثار هنری مبتنی بر درون‌مایه‌های فکری و اعتقادی، همواره جاری و پابرجا بوده است. این سیر، در ادوار پس از ورود اسلام

نیز در قالب آثار نگارگری در نسخ خطی و هنرهای صناعی بروز و ظهور یافته است. یکی از خصایص مشترک میان متون و آثار هنری سرزمین ایران، توجه به تصویر موجودات ماوراءالطبیعی و عجایب است. خلق و تصویر موجودات خیالی و عجیب‌وغریب، در هنرهای تصویری ایرانی، نموده‌های گوناگونی دارد. شیوه‌های کاربرد عناصر بصری در ساختار این موجودات، جدا از سنت‌های هنری هر دوره، تحت تأثیر منابع محتوایی ویژه‌ای است که هر یک به سهم خویش، دیدگاه هنرمند و ذهن خیال‌انگیز او را برانگیخته‌اند. ادامه مسیر تاریخی این سنت دیرین، امروزه ذیل اصطلاح «عجایب نگاری» شناخته می‌شود و در هنر سرزمین ایران، در اشکال گوناگونی چون نقوش برجسته، آثار حجمی، نقوش پارچه‌ها، نگاره‌ها و نسخه‌های مکتوب مصوّر، به تصویر کشیده شده است.

هدف این پژوهش واکاوی رویکردهای خیالی و عجایب‌نگارانه در هنر و ادبیات ایران ساسانی، مبتنی بر سنت‌های فکری، دینی و اسطوره‌ای پیش از اسلام است. پرسش پژوهش حاضر بدین شکل مطرح می‌شود: «عوامل تأثیرگذار بر نمود عجایب نگاری در ادبیات و هنر پهلوی و مانوی در عهد ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی کدام‌اند؟»

ضرورت و اهمیت این تحقیق مشتمل بر مواردی چون: درک و دریافت زنجیره سنت معرفی و مصورسازی عجایب در مقطع زمانی مهمی از پیش و پس از ورود اسلام به سرزمین ایران و نیز فهم بهتر از رابطه دوسویه فرم و محتوا در متون مورد مطالعه در این پژوهش است.

روش تحقیق

این پژوهش از نوع بنیادی بوده و با روشی توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای، اسناد

مطالعات باستان‌شناختی و اسطوره‌شناختی برمبنای پژوهش‌های ارزشمندی چون کتاب *شناخت اساطیر ایران* (۱۳۹۳) به قلم جان راسل هینلز می‌توانند در بازشناسی نقش مایه‌های اساطیری موجود در آثار هنری برجای مانده از ادوار کهن و نیز نمادشناسی کاربردی آنان به‌ویژه در تجسم موجودات اسطوره‌ای، خیالی و صور عجایب راهگشا باشند.

افسانه مظفر نژاد (۱۳۹۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «*خوانش ساختاری و مفهومی عجایب نگاری در نقاشی ایران (مطالعه موردی: نقاشی‌های عجیب و غریب محمد سیاه‌قلم و برخی از نقاشان معاصر ایران از سال ۱۳۳۷ تا کنون)*» (استاد راهنما: عباس نامجو، استاد مشاور: علی اصغر میرزایی مهر، دانشگاه علم و فرهنگ تهران، دانشکده هنر و معماری)، از چشم‌اندازی عمدتاً فرمالیستی و تاحدی هرمنوتیک به مقوله عجایب نگاری با رویکرد تطبیقی پرداخته است.

محمدجعفر اشکواری، سید جمال موسوی و مسعود صادقی (۱۳۹۶) در مقاله «*عجایب نگاری در تمدن اسلامی؛ خاستگاه و دوره بندی*» (فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال نهم، شماره ۳۳، صص ۲۹-۵۱)، دسته‌بندی سودمندی از وجه تاریخی سنت عجایب نگاری در ایران و تمدن اسلامی ارائه داده‌اند؛ ولی روش آنان متکی بر متن بوده و اشاره‌ای به سبک‌شناسی بصری نگارگری برخاسته از نمونه‌های متنی ذکرشده نکرده‌اند. در دیگر سوی سمیه مهریزی ثانی و فرهاد مهندس پور (۱۳۹۰) در مقاله «*تطابق متن و تصویر در نگاره‌های موجودات خیالی عجائب‌المخلوقات قزوینی (مطالعه موردی نسخه خطی مصور کتابخانه دانشگاه پرینستون)*» (کتاب ماه هنر، شماره ۱۵۳، خرداد، صص ۱۰-۲۱)، ضمن مطالعه موردی در نسخه دانشگاه پرینستون به شیوه اتکاء نگارگر بر تصورات عام مردم از آن موجودات و انطباق آن بر توصیفات نگارنده تأکید ورزیده‌اند. محمد پرویزی (۱۳۸۶) در سلسله مقالات «*عجایب نگاری در ایران*» تحت عنوان کلی «*سهم ایرانیان از میراث تمدن اسلامی*» (تندیس، شماره ۱۱۲، صص ۱۲-۱۵)، ضمن یادآوری بخش‌هایی از تاریخ عجایب‌نگاری در تمدن ایران اسلامی، نیم‌نگاهی به زیبایی‌شناسی نسخه‌های مصور در این زمینه داشته است. رویکرد غالب پژوهش‌های ذکرشده مبتنی بر سبک‌شناسی تصویری و پاره‌ای موارد انطباق متن و تصویر بوده است. همچنین

الکترونیکی و استفاده از محفوظات موزه‌ها، به تجزیه و تحلیل استنتاجی داده‌های برخاسته از نمونه‌های متنی و آثار هنری ادوار یادشده پرداخته است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به شیوه کیفی و از طریق استخراج نمونه‌های عینی و گردآوری و طبقه‌بندی آن‌ها در قالب دسته‌ها و رسته‌های گوناگون متون و آثار هنری از قبیل ادوار تاریخی، روش‌شناسی هنری و زیباشناسی تصویری و ریشه‌یابی نسخه‌شناختی و محتوایی و استنتاج مباحث نظری مرتبط با آن‌ها صورت می‌پذیرد. بنیان‌های نظری موضوع پژوهش حاضر، با مطالعه موردی بر روی متون و هنر عصر ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی در ایران، شامل مباحث مربوط به شمایل‌شناسی نگاره‌های مورد بحث پژوهش، هرمنوتیک متون ادبی و تاریخی و ترجمان آن‌ها به تصویر، ریخت‌شناسی پیکره‌ها و چهره‌های اسطوره‌ای و نیز متن‌پژوهی اساطیر ایرانی در ادوار پیش و پس از اسلام در جهت دستیابی به یک سنتز میان هنر ایران کهن و سنت نگارگری ایرانی اسلامی است.

پیشینه تحقیق

در میان متون کهن ایران پیش از اسلام، اشارات مستقیم به عجایب بماهو عجایب به چشم نمی‌خورد؛ اما با سیر در محتوای *گات‌های زردشت* (۱۳۹۴) با زبانی نمادین شامل سلسله‌ای از اسامی موجودات زمینی (نظیر گاو، شبان و آتش) و فرازمینی و اساطیری (همچون اهورامزدا و فرشتگان و دیو) مواجه می‌شویم که در آثار مختلف تصویری و تجسمی مبتنی بر نقش مایه‌های دینی در ادوار پیش از اسلام و حتی سه سده پس از ورود اسلام به ایران، نموده‌های گوناگونی یافته‌اند. سیرروایی و داستانی اساطیر ایرانی در عهد باستان در متنی دیگر تحت عنوان *بندهشن* با ترجمه و پژوهش مهرداد بهار (۱۳۹۰) قابل مطالعه و تأمل است. محتوای این کتاب که توسط شخصی به نام فرنیغ دادگی گردآوری و تدوین شده است، مبتنی بر اساطیر آفرینش، شناسایی و مقابله با اهریمن، معرفی و نحوه خلقت موجودات گیتی و سیر ارواح درگذشتگان بوده و درون‌مایه‌ای دینی دارد. اسامی و اوصاف موجودات در این کتاب دستمایه معنایی و روایی مناسب برای پرداختن به مبحث عجایب نگاری به‌شمار می‌رود. نسخه‌ای تحت عنوان *ارداویرافنامه* (۱۳۹۱) نیز به زبان نگارش پهلوی و متعلق به عهد ساسانی کمابیش حائز همین جایگاه است. از این رو،

تاکنون، پژوهشی منسجم و تخصصی در باب واکاوی نمودهای عجایب‌نگارانه از حیث ارتباط دوسویه محتوا و فرم صورت نگرفته است که امید است پژوهش حاضر در این راستا مؤثر واقع گردد.

بحث

۱- عجایب‌نگاری

سنت تصویرگری موجودات طبیعی، غریب و ترکیبی ریشه در کهن‌الگوها دارد. از سویی رویکرد انسان را به ناخودآگاه، رؤیا و خیال متجلی می‌سازد و از دیگر سوی، ذهن را به اندیشیدن به عناصر دیگر عوالم ماورایی و ناشناخته رهنمون می‌کند؛ تقریباً به هر گوشه از جهان که نظر کنیم با این موجودات خیالی مواجه می‌شویم. به عنوان نمونه «اسفنجس» در ایران و مصر و یونان به شکل موجودی با سر انسان، بدن گاونر، پاهای شیرو بال شاهین و یا «گامش» در فرهنگ هندو با بدنی چون انسان و سری شبیه فیل و صدها موجود خیالی دیگر در فرهنگ‌ها و اسطوره‌های تمدن‌های مختلف دیده می‌شوند. وجود این موجودات خیالی نشانگر این است که انسان به طبیعت حیوانی و هم طبیعت روحانی توجه دارد؛ هم به واقعیت بستگی دارد و هم به عالم خیال. این موضوع منحصر به دنیای اساطیری گذشته نیست. چنین رویکردی در ایران چه قبل از اسلام و چه پس از آن تداوم داشته است. از معتبرترین نمونه‌های این دیدگاه، کتاب *عجایب‌المخلوقات* و *غریب‌الموجودات* به قلم زکریا محمد کمونی قزوینی متعلق به سده هفتم ه.ق است. این کتاب و نظایر آن، از اوان تدوین، مورد توجه واقع شدند و تصویرگری آن‌ها در دستور کار قرار گرفت. کهن‌ترین نسخه مصور قابل توجه از این کتاب، متعلق به دوره ایلخانان است (ترابی، ۱۳۹۳، ۱۰-۱۱).

۲- طبقه‌بندی مضمون شناختی متون عهد ساسانی:

به منظور بازشناسی نمودهای صور عجایب در فرهنگ و ادبیات عصر ساسانی، لازم است نخست مضامین مشتمل بر آثار مکتوب برجای مانده از آن دوران مورد بررسی و واکاوی قرار گیرد. شوربختانه بخشی قابل توجه از متون و کتیبه‌های مربوط به دوران کهن سرزمین ایران در جریان جنگ‌ها و کشمکش‌ها، به ویژه حمله اعراب، از میان رفته است. با این وجود، تعدادی از نسخ اصلی و یا بازنویسی شده و نیز کتیبه‌های دارای متن و تصویر از دوره ساسانیان برجای مانده که دربرگیرنده اطلاعاتی بسیار ارزشمند و قابل تعمق هستند. افزون بر آن، در فاصله قرون نخستین پس از ورود اسلام، به ویژه دوران خلافت مأمون عباسی، فرصتی برای بازنویسی و تولید محتوای نظری متون پهلوی توسط موبدان زردشتی و ترجمه آن‌ها به زبان‌های دیگر فراهم شد. از این رو بخشی مهم از محتوای متون پهلوی برجای مانده، مربوط به بازنویسی‌های مربوط به قرون نخستین اسلامی در ایران است (جدول ۱).

جدول ۱- طبقه‌بندی مضمونی متون عهد ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده)

Table 1 - Subject Classification of Texts from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نام و مشخصات متون	طبقه‌بندی مضامین	زبان نگارش	متون دوره ساسانی
دینکرد، بندهشن، گزیده‌های زادسیرم، نامه‌های منوچهر، دایستان دینی، روایات پهلوی، پرسش‌نیها، وجزکرد دینی.	ترجمه‌ها و تفسیرهای اوستا به پهلوی	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	
شکندگمانیگ و زار، پُس دانش کامگ، گُجستگ آبالیش.	متون فلسفی- کلامی		

جدول ۱- طبقه‌بندی مضمونی متون عهد ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده)

Table 1 - Subject Classification of Texts from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

ارداویراف‌نامه (ارداویرازنامه)، زید و همین‌تشن، جاماسب‌نامه، یادگار جاماسپی، بهرام‌وَرجاوند.	کشف و شهود و پیشگوی	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	متون دوره ساسانی
	افسون و تعویذ		
اندرز اوشر دانا، اندرز دانایان به مزدیسنان، اندرز خسرو قبادان، اندرز پوریو تکیشان، اندرز دستوران به به‌دینان، اندرز بهزاد فتح پیروز، خیم و خرد فتح مرد، پنج خیم روحانیان، داروی خرسندی، خویش‌کاری ریدگان، رساله روزها، اندرز خوبی کنم به شما کودکان، اندرزنامه‌های کوچک، آراء دین به مزدیسنان، دادستان مینوی خرد.	اخلاقیات- اندرزنامه‌ها		
جاویدان خرد، اندرزهای مردک	اندرزهای پهلوی در کتاب‌های دوران اسلامی	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	
عهد اردشیر، عهد اردشیر به پسرش شاپور، رساله اردشیر در آئین کشورداری، عهد شاپور و پسرش هرمز، عهد قباد، عهد انوشیروان، کارنامه انوشیروان، شاهینی، نامه‌های اردشیر، نامه تنسر، نامه‌های انوشیروان، نامه منسوب به خسرو پرویز در پاسخ شیرویه.	رسالات در آیین کشوری		
توقیعات، آئین نامه، تاج‌نامه.	خطبه‌های هنگام جلوس بر تخت	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	
رساله یونشت فریان و آخت.	چیستان	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	
درخت آسوری	مناظره و مفاخره		
کارنامه اردشیر بابکان، شهرستان‌های ایران.	تاریخ و جغرافیا		
یادگار زریران، خدای نامه، داستان شروین دشتتی.	حماسه		
شایست نشایست، روایات امید اشوهستان، روایات آذر فرنیغ فخرزادان، روایات فرنیغ سروش، پرسش‌های هیرید اسفندیار فتح برزین، مادّیان هزار دادستان.	فقه و حقوق	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	متون دوره ساسانی

جدول ۱- طبقه‌بندی مضمونی متون عهد ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده)

Table 1 - Subject Classification of Texts from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

خسرو وریگ، شگفتی‌ها و برجستگی‌های سیستان، گزارش شطرنج و وضع نرد، سور سخن، ماه فروردین روز خرداد.	رسالات کوچک تعلیمی	فارسی میانه (پهلوی ساسانی)	متون دوره ساسانی
	آیین‌نامه نویسی		
هزار افسان، سندبادنامه، بلوهر و بوداسف، کلیله و دمنه، طوطی‌نامه، اسکندرنامه.	داستان‌های منثور		
	شعر پهلوی		
زیچ شهریاران، وزیگ، تنگوش (تنگلوشا)، کتاب اندرزگر.	کتاب‌های علمی		
فرهنگ پهلوی، فرهنگ اویم‌ایوک.	فرهنگ‌ها		
انجیل، گنجینه زندگان، فرماتیا، رازها، گوان (غولان)، رسائل، زبور، ارزنگ، شاپورگان، کفالابا.	کتاب‌های مانی	مانوی	
شرح حال مانی، داستان‌های تمثیلی، نامه‌ها، تفسیر جان، تکوین عالم، مواعظ منوهمدروشن، چکیده تعلیمات مانی.	آثار منثور پیروان مانی		
سرودهای بلند، مدحیه‌های بلند، سرودهای کوتاه.	اشعار مانوی		
		زبور پهلوی	

جدول ۱- طبقه‌بندی مضمونی متون عهد ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده)

Table 1 - Subject Classification of Texts from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

<p>نامه‌های قدیمی سغدی، آثار مکشوفه در سند علیا، کتیبه بوگوت، کتیبه‌های افراسیاب، کتیبه‌های پنجکنت، آثار کوه مغ، کتیبه لادک، کتیبه قره بلگسون، کتیبه‌های قرقیزستان.</p>	آثار غیردینی		سغدی	<p>زبان‌های ایرانی میانه شرقی زبان‌های ایرانی میانه شرقی</p>
<p>وستنره جاتکه، داستان تولد بودا، سوترای علت و معلول، آثار غیردینی بودایی (متون سغدی، متون پزشکی، طلسم باران، داستان رستم).</p>	آثار بودایی	آثار دینی		
<p>ترجمه بخش‌هایی از کتاب مقدس، اعمال قدیسان، مقاتل شهدای مسیحی، مواعظ و تفاسیر، مزامیر، چیستان‌ها.</p>	آثار مسیحی			
<p>توبه‌نامه‌ها، سرودهای کوچک و بزرگ، سرگذشت دین، تکوین عالم، داستان‌ها و تمثیل‌ها، واژه‌نامه و فهرست لغات و فهرست نام ملت‌ها، جداول تقویمی.</p>	آثار مانوی			
<p>اصول عقاید، تمثیل‌ها و روایات، اقرارنامه‌ها و توبه‌نامه‌ها، رسالات طبی، یک متن کوچک جغرافیایی، واژه‌نامه‌های چینی-ختنی، واژه‌نامه ترکی-ختنی، شعر ختنی (کتاب زمبستا)، منظومه‌های حماسی (داستان هیدی، راقه و سیتا).</p>	سکایی			
<p>نوشته‌های روی سکه‌های فرمانروایان خوارزم، کتیبه‌های چوبی و چرمی توپراق قلعه، کتیبه‌های دیواری استودان‌هایی متعلق به توفق قلعه، کتیبه‌های ظروف سیمین ناحیه خومبوز (هومبوز) تپه.</p>	خوارزمی قدیم	خوارزمی		
<p>متعلق به دوران اسلامی و به زبان عربی.</p>	خوارزمی متأخر			
<p>کتیبه معبد سُرخ‌کُتل (جنوب شرقی بغلان)، کتیبه‌های کوچک افغانستان و ازبکستان، دست‌نوشته‌های مکشوفه از ترکستان چین، قطعه‌ای به زبان بلخی و به خط مانوی.</p>	بلخی			

۳- مختصری در باب ادبیات پهلوی

غالب آثار تألیفی به زبان پهلوی، متون دینی زردشتی است. چند رساله کوچکی نیز که اغلب آن‌ها را از گونه آثار غیردینی می‌دانند، همچون خسرو وریدک و یادگار زریرو رساله شطرنج نیز زمینه دینی دارند. مکتوبات ادبی صرف، اعم از منثور و منظوم، از میان رفته است و اما ترجمه عربی و فارسی بعضی از آن‌ها نظیر کلیله و دمنه و هزار و یک شب موجود است. البته این ترجمه‌ها نیز عیناً برگردان متن اصلی نیستند، بلکه در نگاشت‌ها و بازنویسی‌های گوناگون دچار تغییرات فراوان شده‌اند. محتوای برخی از این آثار نیز در کتب ادبی فارسی به اشکال گوناگون آمده است. داستان‌های حماسی نقل شده در شاهنامه و گرشاسب‌نامه و روایت‌های عاشقانه خسرو و شیرین و هفت‌پیکر نظامی، از آن جمله است. برای آگاهی از ساختار آثار ادبی پهلوی باید به این ترجمه‌ها و اقتباس‌ها مراجعه کرد. آثار ادبی روایی پهلوی به سبب اهمیت سنت شفاهی در ایران پیش از اسلام، اغلب مکتوب نشده و آنچه نگاشته شده بود، در دوران اسلامی به سبب تطور زبان پهلوی به فارسی و نیز به دلیل تغییر خط پهلوی به عرب یا به علت تعصبات دینی و جنگ‌ها و ستیزها نابود شد. شعر پهلوی نیز وضعی مشابه داشت. تحول زبان و تغییر اوزان هجایی به عروضی، سبب‌ساز فراموشی این اشعار شد که اغلب سینه‌به‌سینه حفظ و همراه با موسیقی خوانده می‌شد. از رونق افتادن موسیقی و گاه ممنوعیت آن، در دوران اسلامی نیز خود یکی از موجبات فراموشی این آثار شد. آثار دینی پهلوی نیز آسیب فراوانی دیده است. بیشتر این آثار در قرن‌های سوم و چهارم ه. ق و در مقطعی تألیف شد که آئین زردشتی، دیگر دین رسمی ایران نبود و موبدان زردشتی نیز از حمایت دولت بهره‌مند نبودند. باین حال برخی کتاب‌های باقی‌مانده پهلوی نظیر دینکرد و گزیده‌های زادسپرم به صورت ناقص به دست ما رسیده‌اند. به هر شکل آنچه باقی‌مانده تنوع مطلوبی دارد و برای شناخت دین زردشتی عهد ساسانی و نیز پی بردن به اسطوره‌های باستانی ایران و شناخت جهان‌بینی ایرانیان باستان منابع ارزشمندی به شمار می‌روند. دوره تألیف این آثار، نسبتاً جدیدتر است؛ اما محتوای آن‌ها اغلب به ادوار کهن بازمی‌گردد (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۱۳-۱۱۴). دیرین‌ترین آثار باقی‌مانده از فارسی میانه، سکه‌های مشهور به سکه‌های پارسی هستند که در حقیقت سکه‌های فرمانروایان ایالت

پارس در سده نخست م. بوده‌اند. از سده سوم پیش از میلاد تا سده سوم م. این سکه‌ها معدود آثاری هستند که باقی‌مانده‌اند. پس از این دوره، کهن‌ترین اسناد فارسی میانه، کتیبه‌های پادشاهان متقدم ساسانی و مکتوبات مانویان در سده سوم م. هستند. از این تاریخ به بعد تا سده نهم م. (سده سوم ه. ق.)، از سنت نگارش فارسی میانه سندهای بسیاری در دست داریم (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۲، ۱۹-۲۱). ماریان موله معتقد است که جملگی نوشته‌های فارسی میانه زردشتی به دوره خلفای عباسی و سده نهم و دهم پس از میلاد متعلق‌اند. به این سبب که در آن دوران در منطقه فارس و در میان اعضاء خاندانی از موبدان جنوب ایران نوعی باززایی مزدیسناپی پدید آمده و به موجب آن، بسیاری از آثار دینی زردشتی باهدف پاسداشت میراث دیرین و یادبود سنت‌های کهن از نو نگاشته شده‌اند. به عبارتی، کتاب‌ها و رسالات فارسی میانه زردشتی کنونی، نه متن اصلی آن‌ها، بلکه تألیفی دست دوم یا دست سوم است (موله، ۱۳۸۶، ۴۳).

۳-۱- بندهشن

بندهشن یا بندهش کتابی است به زبان پهلوی که تدوین نهایی آن در سده سوم ه. ق. انجام شده است؛ ولی متن اصلی آن در اواخر دوره ساسانی تألیف شده بود. گردآورنده آن «فرنبخ»، فرزند «دادویه» است (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۴۱). این نام‌واژه از دو جزء به معنای بُن^۲ و آغاز و دهشن^۳، معادل کلمه «دهش» در فارسی، به معنای آفرینش، ممزوج شده است و در مجموع به معنی «آفرینش آغازین» است (بهار، ۱۳۹۰، ۵). محتوای کتاب شامل سه بخش اصلی است: آفرینش آغازین؛ شرح آفریدگان؛ نسب‌شناسی کیانیان. مسائل مورد بحث در بندهشن را می‌توان به اختصار چنین تقسیم کرد: ۱- اورمزد و اهریمن و آفرینش مینوی و مادی اورمزدی در برابر آفرینش اهریمنی؛ ۲- اطلاعات جغرافیایی؛ ۳- گیاه‌شناسی؛ ۴- جانورشناسی؛ ۵- قوم‌شناسی؛ ۶- تاریخ؛ ۷- پیشگویی‌ها؛ ۸- نجوم و تقویم؛ ۹- دودمان‌شناسی. در اواخر کتاب، دودمان‌شناسی خاندان‌های پیشدادیان و کیان و تورانیان و خاندان موبدان مطرح می‌گردد که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (همان، ۱۱-۱۳).

۳-۲- دادستان دینی

کتاب دادستان دینی^۴، (داوری‌های دینی) یا پرسش‌نامه ۵

زردشت، نگاشته است. این کتاب که ویژگی‌هایی همانند روایات دارد، شامل این مطالب است: شرح برخی از گناهان و مجازات آن‌ها، احکام ارث، آتش‌های مقدس، ابزارهایی که در آئین‌های دینی به کار می‌رود، مراسم مربوط به درگذشتگان، دخمه و استودان، آیین تطهیر، گُستی و سدره، ازدواج، یک‌صدویک نام ایزدان، پنج روز گاهانی، توضیحات گوگشنسب^۶ (یکی از مفسران اوستا) درباره اوستا، دعاهایی که در مراسم دینی گوناگون باید خوانده شود و جز آن (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۵۷). در کتاب تعدادی واژگان و جملات اوستایی نیز آمده است. بخش عمده‌ای از کتاب به زندگی‌نامه زردشت اختصاص دارد (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۰، ۱۵۹-۱۶۹).

۳-۵- ویسپَرَد

یکی از پنج بخش باقی‌مانده از اوستای بزرگ عهد ساسانیان، ویسپَرَد نام دارد. این واژه که در اوستا «ویسپَرَتَو» آمده، از دو واژه ویسپ + رتو تشکیل شده است. به گفته ابراهیم پورداوود، «ویسپَرَد در اصل سپاس‌نامه‌ای است که نیاکان نامبردار و پارسای ما برای بخشش‌های ایزدی، به پیشگاه دادار مهربان آورده‌اند» (پورداوود، ۱۳۵۷، ۲). موضوع ویسپَرَد، ستایش رده (سروران) است. در دین زردشتی برای هر یک از انواع آفریدگان، یک‌گونه گزیده و شاخص در نظر گرفته شده است که آن را «رَد» گفته‌اند. در ویسپَرَد، همه جشن‌های دینی مزدیسنا و هنگام‌های ستایش و نماز از بامداد و نیمروز و شب و نمازهای افزوده برشمرده شده و هر آنچه با ستایش و نیایش‌های دینی مزدیسنا پیوستگی دارد، همچون هوم و برسم، ژور و میزَد و بوی ستوده شده و خشنودی رَد یا بزرگ‌مینوی هر یک از آن‌ها خواسته شده است» (همان). ویسپَرَد درباره آیین شش گهنبار و نمازهای وابسته به آن است و دارای ۲۳ کرده (بخش) و ۴۰۰۰ واژه است (مهر، ۱۳۷۴، ۱۳۴).

۳-۶- ارداویراف‌نامه (ارداویرازنامه)

ارداویراف‌نامه یا ارداویراز‌نامه نام یکی از کتاب‌های نگاشته شده به فارسی میانه برجای‌مانده از پیش از اسلام است. محتوای کتاب، اعتقادات عامه ایرانیان پیش از اسلام درباره جهان آخری است (آموزگار و ژینیو، ۱۳۸۲، ۶۷). ویراف^۷ یا ویراز نام یکی از موبدان عهد ساسانی است. وی نویسنده کتابی درباره سفرش به دنیای پس از مرگ

(کتاب پرسش‌ها) از نگاشته‌های منوچهر و از جمله دانشنامه‌های دینی زردشتی به زبان پارسی میانه است. این کتاب مشتمل بر پاسخ‌های منوچهر به نود و دو پرسشی است که مهر خورشید، پسر آذرماه و دیگر زردشتیان از او نموده‌اند. ضمن این پرسش و پاسخ‌ها، مطالب گوناگونی از قبیل اصول باورهای زردشتی، اسطوره‌ها و آیین‌های دینی آمده است (صفا، ۱۳۷۱، ۱۲۸). مطالب دادستان دینی متنوع و گوناگون است؛ مانند مطالب مربوط به آیین‌های دینی، قوانین و حقوق، آفرینش و موجودات مابعدالطبیعی، بهشت و دوزخ و رستاخیز، اعمال نیک و بد و اندرزها (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۵۱).

۳-۳- روایت پهلوی

کتابی به زبان پهلوی و مشتمل بر مطالب گوناگون دینی، اجتماعی و اساطیری است. بنا بر محتوای کتاب، زمان نگارش آن پس از اسلام بوده است (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ۸۹). این کتاب شامل مطالب گوناگونی است: تقویم، آیین‌های دینی (مانند درون، یسنا، ویسپَرَد، دوازده هُماست، همداین، میزد، گاهنبار)، نذر، قربانی، ستایش، توبه، خواندن ورد آهونَوَر، آداب و قوانین دینی، ازدواج با نزدیکان، تماس با نسو (لاشه و مردار)، گواهی، فروش برده به کافر، طلاق، انواع آتش و مراقبت از آن، تجارت، زن و فرزند، کارهای نیک و بد، ذبح دام، پاداش کشتن جانداران مودبی و گناه کشتن جانوران مفید، گناهان مرگ‌آرزان، دیو پرستی و بت پرستی، اندرزها و دستورها، نرمی و درشتی، پیری، راستی و جوانمردی، تباهی روح انسان، نفرین گاو و اسب و هوم، معاشرت با کافران، آفرینش جهان، حیوانات سگ‌سان، سرنوشت انسان پس از مرگ، رستاخیز و پایان جهان، بهشت و دوزخ، مباحث مربوط به عالم بالا (مانند رعدوبرق و شهاب ثاقب)، داستان‌ها و اساطیر مانند داستان گرشاسب، جمشید، زردشت، زردشت و گشتاسب، ساخت کنگدز، مَشی و مَشیانه، فرهنگ عامه (مانند افسون تب)، خواص مَهره‌ها، مطالب آموزشی مانند علم خداوند بر امور جهان، توضیح درباره دعای آهونَوَر و اندرزهای منسوب به آذر مَهرسپندان^۸ (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۵۴).

۳-۴- وجرگرد دینی

این متن، مجموعه‌ای از متون تنوع پهلوی است. بر طبق آنچه در ابتدای کتاب آمده، آن را میدیوماه^۹، پسرعموی

است. متن کتاب شامل داستان موبدی است که برای بی‌اعتقادی مردم از دین ورستاخیز و بهشت و دوزخ، خود را به کمک موبدان دیگر به خواب هفت‌روزه می‌برد و روح او در بهشت، احوال نیک نیکوکاران و در دوزخ مجازات گناهکاران را مشاهده می‌کند و پس از به هوش آمدن آن داستان‌ها را روایت می‌نماید. گرچه داستان سلوک روحی ارداویراف جنبه خیالی دارد، اما منبعی ارزشمند از رویکرد زردشتیان به بهشت و جهنم ارائه می‌دهد. از محتوای کتاب *آرداویراف‌نامه* چنین برمی‌آید که متن اصلی پهلوی آن به اواخر دوره ساسانی تعلق داشته است. با این حال برخی معتقدند تدوین نهایی *آرداویراف‌نامه* به صورت مکتوب، در زمان خسرو انوشیروان انجام گرفته است؛ زیرا در تفسیری در کتاب آمده که ویراف همان نوه شاپور، موبد مشهور هم‌عصر این شاه بوده است. ترجمه‌های فارسی و گجراتی غالباً مزین به تصاویری از بهشت و دوزخ است.

۳-۷- زند و همن یسن

زند و همن یسن یا تفسیر بهمن یسن از جمله متونی است که در آن بر مبنای مکاشفه، حوادث جهان پیشگویی شده است. در ابتدای کتاب چنین ذکر شده که اورمزد چهار دوره جهان را که نماد هر کدام یکی از فلزات است، در عالم رؤیا به زردشت نشان داد: «زرین، سیمین، پولادین و دوره آمیختگی آهن (با فلزات دیگر). دوره اول مصادف با دوران پادشاهی گشتاسب و ظهور زردشت و دوره دوم مصادف با پادشاهی اردشیر بابکان (بهمن اردشیر) و دوره سوم مصادف با پادشاهی خسرو انوشیروان است. دوران چهارم نیز دوره حکومت دیوان ژولیده موی خشم‌نژاد است که مصادف با پایان هزاره زردشت به شمار می‌رود» (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۷۰). و همن (بهمن) ایزد دانایی است و احتمالاً بدین سبب، در پیشگویی‌های یسنی نام وی به زبان اوستایی گردآمده است. دوره پایانی که هنگام یورش «دیوان ژولیده موی از تخمه خشم و اهریمن‌نژادان چرمین کمر است» (هدایت، ۱۳۸۳، ۱۱-۱۰)، قسمت عمده متن کتاب را تشکیل می‌دهد. پس از زاده شدن «هوشیدر» از نژاد زردشت، دوران تاریک اهریمنان به سر آمده و دوره آخرالزمان به کمک سوشیانس یا منجی آغاز می‌گردد و جهان از تباهی و نابودی نجات می‌یابد. به سبب پرداخت متن به ایزدان، به‌ویژه بهمن و از سویی بازگو نمودن ویژگی‌های دیوان مسلط بر دوران چهارم، نموده‌های عجایب‌پردازانه مبتنی

بر مفاهیم این دورسته از موجودات اساطیری در متن زند و همن یسن قابل‌بازشناسی است.

۳-۸- جاماسب‌نامه

این متن شامل پیشگویی‌هایی از جاماسب^{۱۱} دانا، وزیر یا مشاور گشتاسب^{۱۲}، است. قسمتی از آن‌ها در *جاماسب‌نامه* و باقی در *یادگار جاماسپی* آمده است. از تلفیق این دو متن می‌توان به روایت نسبتاً کاملی از پیشگویی‌های جاماسب دست‌یافت (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۷۲). این کتاب که پاره‌ای از متن پهلوی آن در دست است، به چهار فصل تقسیم شده است. در فصل نخست، جاماسب در پاسخ به سؤال گشتاسب در رابطه با طول رواج دین زردشتی و حوادث پس از آن، به توصیف حوادثی که در انتهای هزاره زردشت رخ می‌دهد، می‌پردازد و از انحطاط اخلاقی مردم و انحراف آنان از دین سخن می‌راند که در نتیجه آن به نگون‌بختی‌های گوناگون از قبیل گرما و سرمای سخت و قحطی و زلزله و جنگ و سلطه اقوام فرومایه و بیگانه دچار می‌شوند. در نهایت، پیش‌بینی می‌کند که پشتون، پسر گشتاسب، برای یاری دین از کنگدز بیرون می‌آید و سرانجام با ظهور هوشیدر، هزاره او آغاز شده و بر دشمنان غلبه می‌کند. فصل دوم، به پرسش گشتاسب درباره آفت‌های گوناگون و دفعات ابتلای مردم به آن‌ها پاسخ می‌دهد. فصل سوم در واقع نقل فصل ۳۴ بندهشن درباره رستاخیز است. مطالب این دو فصل با مطالب فصل اول ارتباط مستقیمی ندارد. فصل چهارم درباره سؤال از زردشت از خداوند در رابطه با پاداش ارواح درگذشته است. این فصل و فصل پیش از آن در اصل متعلق به *جاماسب‌نامه* نبوده و در نسخه‌ها به آن افزوده شده است (همان، ۱۷۳).

۳-۹- یادگار جاماسپی

یادگار جاماسپی نوشته‌ای است مشتمل بر پاسخ جاماسب به پرسش‌های گشتاسب و برخی پیشگویی‌های وی به‌ویژه در مورد آخرالزمان و ظهور سوشیانت^{۱۳} که به جز قطعات کمی از آن به اصل پهلوی در دسترس نبوده و نسخه پازند آن و نیز پازند به خط در دست است. علاوه بر *جاماسب‌نامه* پهلوی و *یادگار جاماسپی* رسالات مختلفی نیز به فارسی تحت عنوان احکام جاماسب وجود

دارد که مؤلفان آن‌ها مسلمانان بوده‌اند.

می‌شود. این متن در مجموعه کتب پهلوی چاپ و به فارسی ترجمه شده است.

۳-۱۰- بهرام ورجاوند

ورجاوند واژه‌ای فارسی و به معنای «مقدس» است. یکی از شخصیت‌های موعود در آئین زردشت کی بهرام ورجاوند نام دارد که بر پایه افسانه‌های زردشتی در نخستین هزاره پس از زردشت از ناحیه هندوستان ظهور خواهد کرد. در دوره هوشیدر بنا بر اعتقاد پیروان مزدیسنا، پادشاهی عادل از نژاد کیان، به نام بهرام و بالقب ورجاوند بر مسند خواهد نشست که جنگاوران و دلیران به وی خواهند پیوست. او با نیرو و آمادگی مناسب به میدان می‌آید. وی در گسترش عدل هوشیدر را یاری خواهد کرد (پورداوود، ۱۳۵۷، ۳۰۱).

۳-۱۳- اندرز دستوران به بهدینان

این متن مشتمل بر اندرزهایی است که اغلب ویژگی‌های دینی دارند؛ مانند توصیه به مردم که هرروز صبح آداب طهارت را به‌جا آورند و به آشکده بروند و عبادت کنند؛ و از سخن گفتن در هنگام غذا خوردن و تن‌پروری و حسد پرهیز کنند. بندهای ۱۲ تا ۳۵ شامل پرسش‌ها و پاسخ‌هایی در خصوص برخی عقاید و آداب دینی است (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۸۹).

۳-۱۴- دادستان مینوی خرد

دادستان مینوی خرد یا به اختصار مینوی خرد متنی به زبان فارسی میانه است که شکل پهلوی و پازند آن و نیز ترجمه‌هایی به سانسکریت و پارسی کهن باقی مانده است. این کتاب به صورت مجموعه پرسش‌هایی است که شخصی به نام «دانا» از مینوی خرد (روح عقل) می‌پرسد و پاسخ‌هایی که مینوی خرد به وی می‌دهد. متن یادشده در ۶۳ فصل تدوین شده است. تألیف کتاب را حدود اواخر دوران ساسانی دانسته‌اند (تفضلی، ۱۳۷۸، ۱۹۸). در کتاب کوچک‌ترین اشاره‌ای به اعراب یا دین اسلام نشده است، اما به نبردهای ایرانیان با ترکان و رومیان اشاره شده است.

۳-۱۵- رساله یوشت فریان و آخت

این رساله از نوع ادبی چیستان است و می‌توان آن را در زمره ادبیات اندرزی زبان پهلوی به شمار آورد. رساله با توصیفی از روش مناظره آغاز می‌شود. اخت جادوگر، با هفتاد هزار سپاهی به شهری که به گونه‌ای نمادین «شهر حل‌کننده معما» نامیده می‌شود، می‌رسد. او که در پی بهانه‌ای برای ویرانی شهر است، افراد زیر پانزده سال را فرامی‌خواند و چیستان‌هایی را مطرح می‌کند و هرکس را که در پاسخ عاجز بماند، می‌کشد. نثر رساله روان و جمله‌های آن همه کوتاه‌اند. تدوین نهایی رساله احتمالاً در اواخر دوره ساسانی انجام شده، اما بعدها در آن دست‌کاری‌هایی صورت گرفته است، زیرا نفوذ زبان فارسی در آن به چشم

۳-۱۱- اندرز اوشنر دانا

در دوره ساسانی اندرزنامه نویسی رایج بوده و مقام اندرزبندی یکی از مناصب مهم این زمان بوده است و آثاری در این زمینه باقی مانده است (عفی‌فی، ۱۳۸۳، ۶۰۳). اندرز اوشنر دانا منسوب است به اوشنر دانا کیانی که نام وی در اوستا و زبان پهلوی باصفت بسیار دانا و خردمند آمده است. به روایت دینکرد وی مشاور کیکاووس بوده و به روایت بندهشن در زمان همین پادشاه کشته شده است (میرزای ناظر، ۱۳۷۳، ۴). اندرزنامه اوشنر به ۵۶ بند تقسیم شده است. در آغاز شاگردی از اوشنر می‌خواهد تا سخنانی را به عنوان تعلیم بدو بگوید و اوشنر خواهش او را می‌پذیرد و به توصیف فضائل و ردایلی می‌پردازد.

۳-۱۲- اندرز پوریوتکیشان

اندرز پوریوتکیشان با ذکر اصول عقاید زردشتیان، از قبیل ثنویت آغاز می‌گردد. این اصول بنا بر گفته پوریوتکیشان و طبق آنچه در دین بیان شده، ابتدا به صورت پرسش مطرح شده است و سپس به آن‌ها پاسخ داده شده است. پس از آن مسائل دیگر نظیر اعتقاد به حساب پس از مرگ، گذر از پل چینود (صراط)، آمدن سوشیانس، موعود زردشتیان و رستاخیز ذکر می‌گردد. افزون بر آن به وظایف عملی روزمره همچون هرروز سه بار به آشکده رفتن نیز اشاره شده است. گرچه این اندرزنامه از نوع دینی است، در آن اندرزهای عمومی، مانند کوشا بودن در کسب فرهنگ، پرهیز از استهزا، و نیاززدن پدر و مادر و بزرگ‌تر نیز دیده

می خورد. این متن به زبان فارسی ترجمه شده است.

۳-۱۶- درخت آسوری

منظومه‌ای مفاخره آمیز، به زبان پارسی که اکنون نمونه‌ای از آن به خط فارسی میانه برجای مانده است و در آن، ضمن مناظره بزرگ و درخت خرما آگاهی‌هایی اغلب با ویژگی ادبیات شفاهی ردوبدل می‌شود. بزرگ و نخل بر سرِ فواید خود به مناظره می‌نشینند و به‌زعم شاعر بزرگ انجام پیروز می‌شود. متن در نسخه‌های خطی به‌صورت نثر نوشته شده، اما منظومه دارای اصول و قواعد وزن شعر پارسی، مانند کمیت هجاها و برگشت منظم ضرب وزن است. این منظومه در بردارنده فهرست‌هایی از پوشیدنی‌ها، خوردنی‌ها، سازها، عطرها، اصطلاحات دینی و نظایر آن‌ها، به‌صورت واژه‌های مرتبط با یکدیگر با هدف تقویت حافظه و تعلیم است.

۳-۱۷- یادگار زریران

یادگار زریران یا/یاتکار زریران، رساله‌ای حماسی و مذهبی است که در اصل به زبان پارسی و ظاهراً نثر توأم با نظم بوده است؛ زیرا در آن واژگان، ترکیبات و ساختارهای پارسی رامی‌توان دید (آموزگار، ۱۳۹۲، ۶)؛ اما به‌صورت کنونی آن به خط و زبان پهلوی است (تفضلی، ۱۳۷۸، ۲۶۷). این متن که در سال ۵۰۰ م. یا کمی دیرتر نوشته شده است، کهن‌ترین داستان پهلوانی است که به زبان‌های ایرانی باقی مانده است (نولدکه، ۱۳۷۵: ۲۰). متن دارای ۱۱۴ بند متن اصلی و ۷ بند پایان‌نوشت است که صفحات ۱ تا ۱۷ مجموعه متون پهلوی را به خود اختصاص داده است. (عریان، ۱۳۹۱، ۱۶) این متن در بعضی از دست‌نویس‌ها شاهنامه گشتاسپ نیز نامیده شده است (غیبی، ۱۳۹۰، ۵۵). به نظر می‌رسد یادگار زریران در اصل اثری نمایشی بوده است که به‌وسیله گوسان^{۱۴}ها به اجرا درمی‌آمده است (عریان، ۱۳۹۱، ۱۶). موضوع اصلی روایت یادگار زریران مشتمل بر نبرد گشتاسپ، شاه ایران و ارجاسپ، شاه توران، است.

۳-۱۸- خدای‌نامه

خدای‌نامه ۱۵ یا خدای‌نامه، به معنی «کتاب شاهان» مهم‌ترین متن تاریخی دوره ساسانی است که در آن نام پادشاهان سلسله‌های ایرانی و وقایع دوره‌های مختلف را، آمیخته با افسانه، نگاشته‌اند. اصل خدای‌نامه به زبان

پهلوی در دست نیست. در دوران اسلامی خدای‌نامه با عناوینی چون سیرالملوک یا سیرملوک الفرس و غیره به عربی ترجمه شده است. ترجمه‌های خدای‌نامه به عربی و احتمالاً اصل پهلوی آن مورد استفاده نویسندگان و سرایندگان شاهنامه‌ها از جمله شاهنامه فردوسی به فارسی در قرن چهارم ه. ق قرار گرفته است. خدای‌نامه تقریر همه حماسه‌های ایرانی از زمان گیومرث^{۱۶} (آدم دین زردشتی) تا خسرو پرویز (۶۲۷ م) که در اثنای پادشاهی یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی (۶۳۴ تا ۶۴۲ م)، به‌وسیله دهقان دانشور تألیف شد. تکامل نهایی آن را در شاهنامه فردوسی می‌توان یافت. اثری به زبان پهلوی است. ابن مقفع در قرن ۸ م. این خدای‌نامه را به عربی ترجمه کرد و به‌صورت گسترده‌ای مورد استفاده مؤرخان مسلمان قرار گرفت.

عمده‌ترین مضامین خدای‌نامه عبارت‌اند از:

- داستان‌ها و اساطیر باستانی هندو ایرانی و اقوام ایرانی که در آن‌ها توصیف کردار قهرمانان کهن و کشمکش‌های قبایل گوناگون و دخالت خداوند به طرفداری از مؤمنان و نظایر آن و نمونه آن‌ها در اوستا؛ مانند داستان‌های مربوط به جمشید و ضحاک.
- روایات کیانی آمیخته با روایات مربوط به شاهان و قهرمانان اشکانی.
- داستان‌های دسته‌ای از اقوام سکایی که در زمان اشکانیان و در اواخر قرن دوم م. به ناحیه‌ای که بعداً به نام آنان سگستان یا سیستان نامیده شد، مهاجرت کردند و افسانه‌های آنان درباره زال و رستم با اساطیر کیانی و اشکانی درهم آمیخت.
- شرح حال پادشاهان ساسانی و اعمال قهرمانی در زمان آنان نیز افسانه‌وار به این تاریخ افزوده گشته است.

۳-۱۹- گزارش شطرنج و وضع نرد

این متن کتابی مختصر به فارسی میانه و درباره چگونگی ورود بازی شطرنج از هندوستان به ایران در زمان خسرو انوشیروان و نیز اختراع بازی نرد به دست بزرگمهر حکیم است. مطالب رساله آمیخته با افسانه است و احتمالاً از روایات شفاهی رایج در اواخر دوره ساسانی نگاشته شده و بعدها با اختلافاتی به شاهنامه فردوسی و غررالسیر ثعالبی راه یافته است. در این افسانه شاه هندوان، دیوشیرم (دبشلمیم)، در عهد خسرو انوشیروان برای آموختن نرد و

دانایی ایرانیان، شطرنج را به دربار ایران فرستاد با این شرط که اگر ایرانیان مفهوم آن را در نیابند به هندوان باج و خراج بپردازند. بزرگمهر حکیم پس از سه روز مفهوم آن را که نماد کارزار است، دریافت و نقش نمادین مهره‌ها را بیان کرد. آنگاه نرد را که نماد جهان بر اساس جهان بینی زردشتی است، ابداع نمود و آن را به نام اردشیر بابکان، پایه‌گذار سلسله ساسانی، «نیوآردشیر» (نردشیر) نامید و به دستور پادشاه به هند رفت تا دانشمندان دربار دیشلیم مفهوم نمادین مهره‌ها و تاس‌ها را بیابند، اما کسی نتوانست (تمیم‌داری، ۱۳۷۷، ۲۸۰).

به نام‌های شیرازاد و دینازاد» (مسعودی، ۱۳۶۵، ۸۶). این کتاب پیش از عهد هخامنشی در هند پدید آمده و پیش از یورش اسکندر به پارسی باستان ترجمه شده و در سده سوم ه.ق زمانی که بغداد مرکز علم و ادب بود از پهلوی به عربی برگردانده شده است. کتاب هزار و یک شب به سه نسخه تقسیم می‌شود: نسخه هندی که پیش از دوره هخامنشی به زبان سانسکریت نوشته شده، نسخه ایرانی که ترجمه‌ای از نسخه سانسکریت به پارسی باستان است و نسخه عربی که در دوران هارون الرشید از زبان پهلوی به عربی ترجمه شده است (ستاری، ۱۳۸۸، ۳۹).

۳-۲۰- ماه فروردین روز خرداد

ماه فروردین روز خرداد یا مادبان ماه فروردین روز خرداد کتابی مختصر است که به زبان پهلوی ساسانی نگاشته شده است. زمان کتابت این اثر را در دوران پادشاهی خسرو پرویز دانسته‌اند. این متن در واقع نوعی روزشمار درباره خجستگی روز ششم فروردین (که در ایران باستان خرداد روز نامیده می‌شد) است و در آن رویدادهای اسطوره‌ای مهمی که از ابتدای آفرینش تا پایان جهان در این روز روی داده یا روی خواهد داد تحریر شده است. از آنجاکه تنها چهره تاریخی نام برده شده در این کتاب، خسرو پرویز است تاریخ این متن را در دوره کشورداری او دانسته‌اند (میرزای ناظر، ۱۳۷۳، ۵۱).

۳-۲۲- بلوهر و بوذاسف

کتابی دینی، فلسفی و اخلاقی در افسانه‌هایی درباره زندگی بوذاست. این افسانه‌ها که اصل هندی دارند در عهد ساسانیان به پهلوی ترجمه شده و بعد از اسلام به عربی برگردانده شده‌اند. واژه بوذاسف صورت ایرانی شده بودیستوه^{۱۷} و بلوهر نام زاهدی است که طریقه هدایت را به این شاهزاده هندی می‌آموزد. در میان اوراق مانوی مکشوف در تورفان (ترکستان چین)، قطعاتی از این کتاب به شعر فارسی دری و خط مانوی پیدا شده است (تفضلی، ۱۳۷۸، ۳۰۱-۳۰۲).

۳-۲۱- هزار افسان

از جمله برجسته‌ترین مجموعه داستان‌های ایرانی کتاب هزار افسان بوده است. این ندیم درباره آن می‌نویسد: «اولین کتابی که در این مورد تألیف شده، کتاب هزار افسان، به معنی «الف خرافه» است و سبب تألیفش این بوده که یکی از پادشاهان ایشان (= ایرانیان) هرگاه زنی می‌گرفت، یک شب با او به سر می‌برد و فردای آن روز او را می‌کشت...» (ابن ندیم، ۱۳۸۰، ۱۶۸). بدین سان داستان بر اساس نسخه کنونی هزار و یک شب شکل گرفته است. مسعودی نیز کتاب هزار افسان را از جمله کتاب‌هایی که از فارسی و هندی و رومی ترجمه شده، ذکر می‌کند و عنوان آن را به «الف خرافه» ترجمه می‌کند و می‌نویسد که «مردم این کتاب را الف لیله و لیله (= هزار و یک شب) می‌گویند و آن داستان پادشاه و وزیر و دختر او و کنیز آن دختر است

۳-۲۳- کلیله و دمنه

مجموعه‌ای از داستان‌ها و حکایت‌های اخلاقی است که در دوران انوشیروان از زبان سانسکریت به زبان پهلوی ترجمه شد. منبع اصلی کتاب، پَنجَه تَنَتَرَه، در پنج فصل، امروز در دست است. بُزویَه طبیب، مترجم کتاب، داستان‌های دیگری را از دیگر منابع هندی، مانند مه‌بهاراته بدان افزود که این مجموعه پهلوی از میان رفته است. در دوره اسلامی ابن مقفع کلیله و دمنه پهلوی را به نثر عربی ترجمه کرد و چند شاعر از جمله ابان لاحق آن را به شعر عربی درآوردند. کتاب در عهد نصر بن احمد سامانی از عربی به فارسی ترجمه شد که در دست نیست. رودکی همین ترجمه را به نظم درآورد که ابیاتی از آن باقی است. ترجمه عربی ابن مقفع را، در قرن ۶ ه.ق، ابوالمعالی نصرالله منشی به فارسی ترجمه نمود که امروز نیز در دست است. داستان‌های این کتاب آموزشی که مشحون از نکته‌های اخلاقی و اجتماعی به زبان تمثیل است، از زبان حیوانات به ویژه دو شغال به

نام‌های کلیده‌دمنه نقل شده است (همان، ۳۰۲-۳۰۴).

۳-۲۴ تنگوش (تنگلوشا)

کتابی در هیئت و نجوم بوده است. ابن ندیم تینکلیوس بابلی را یکی از هفت عالمی شمرده که ضحاک هفت خانه‌ای را که به اسم هفت سیاره ساخته بود، به آنان سپرد. وی کتابی به نام وجوه و حدود داشته است. ابن ندیم در جای دیگر از او به نام طینقروس بابلی^{۱۸} یاد کرده است. امروز ثابت شده است که تینکلوس تحریف تنکلوس و آن نیز محوّف نام تئوکروس است. تئوکروس در نیمه دوم قرن اول م. زندگی می‌کرده است و کتاب او در زمان انوشیروان به پهلوی و سپس در نیمه دوم قرن ششم م. از پهلوی به آرامی ترجمه شده و همین ترجمه به دست مترجمان دوران اسلامی رسیده است.

۳-۲۵- گنجینه زندگان

گنجینه زندگان یکی از کتاب‌های مانی است. نام اصلی این کتاب در یک متن سغدی، سمیتیها ذکر شده است. در منابع مختلف، نظیر متون قبطی و چینی و عربی و فارسی میانه ترجمه این عنوان آمده است. ابن ندیم آن را سفر الاحیاء و بیرونی و احمد یعقوبی آن را کنز الاحیاء و مسعودی کنز ثبت کرده‌اند. بیرونی مطلبی از آن را در باب جنسیت ملائک نقل کرده است. در متون فارسی میانه مانوی عنوان آن *نیان زندگان* به معنی گنج زندگان است. به روایت مسعودی فصلی از آن درباره فرقه مرقیونیه بوده است و به روایت تاریخ یعقوبی، مانی در این کتاب به توصیف آنچه از پاک‌ی نور و آنچه از فساد تاریکی در روح وجود دارد، می‌پردازد و کارهای پست را به تاریکی نسبت می‌دهد (تفضلی، ۱۳۷۸، ۳۳۶).

۳-۲۶- گوان (غولان)

شامل مطالبی در مورد فرشتگانی است که هبوط کرده‌اند. ابن ندیم در *الفهرست* آن را (*سفر الجباره*) ذکر کرده است. این اثر در پارتی گوان^{۱۹} نامیده شده و گمان بر این است که نام دیگر آن نزد مانویان نوشته‌ای به پارتیان باشد (کلیم کایت، ۱۳۷۳، ۹۱). این کتاب درباره دیوان یا فرشتگانی تاریک و بدکاره موسوم به «اگر یگروی» (نگاهبانان) است که در هنگام ایجاد جهان در آسمان‌ها زندانی شده بودند؛ اما بعدها شورش کردند و هرچند چهار فرشته بزرگ آنان را دوباره به بند کشیدند، دویست تن از آنان در زمان اخنوخ نبی‌گریختند و به خاطر شهوت و عشق مفرط به زنان زمینی

هبوط کردند. پیروان ایرانی مانی که *گوان* را به پارسی میانه برگرداندند، بسیاری از نام‌های ایرانی مانند «سام» (أحیاه)، «نیمان» یا «پت سام» (أحیاه)، «ویشتاسپ/گشتاسب»، «خدوس/هوتوس» (همسر ویشتاسپ/گشتاسب)، «ویروگداد»، «زریل/زریر» و در یک روایت سغدی، «آرین ویزن» (ایران ویج) را جایگزین نام‌های سامی کردند. در واقع، روش کار آن بوده که اصطلاحات و حتی نام‌های ایزدان، ماه‌ها و شخصیت‌های اساطیری را به زبان‌های دیگر ترجمه می‌کردند تا برای گویندگان آن زبان‌ها ناآشنا نباشد (تفضلی، ۱۳۷۸، ۳۳۸).

۴- نمودهای عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی

بر اساس آنچه در معرفی متون برجای مانده از عصر ساسانی و با نسخ بازنویسی شده آن‌ها در دهه‌های نخستین پس از اسلام در ایران آمد، می‌توان به بازشناسی نمودهای عجایب نگاری و یا پرداخت به صور عجایب و موجودات و پدیده‌های مابعدالطبیعی در آن‌ها پرداخت. به منظور ایجاد یک انتظام در بازشناسی پدیده‌های ذکر شده در جدول ۲، به تقسیم‌بندی نمودهای عجایب نگاری در ساحت‌های مختلف و به دنبال آن، معرفی متون مشتمل بر آن کیفیات و نهایتاً نمونه‌هایی عینی از متن یا تصاویر مرتبط می‌پردازیم. با وجود مضامین متعدد دربردارنده زوایای معرف عجایب نگاری و اوصاف اسطوره‌ای و خیالی در متون عهد ساسانی، شوربختانه نمونه‌های مصوّر بسیار کمیاب و انگشت‌شمار است. از جمله دلایل این کمبود می‌توان به حمله اعراب و از میان بردن بخشی عظیم از گنجینه مکتوب ایران و نیز موانع فقهی زردشتیان متأخر در به تصویر کشیدن برخی اساطیر دینی و شمایل‌های مذهبی اشاره کرد. در متون برجای مانده به زبان پهلوی، موجودات و پدیده‌های ماوراءالطبیعی در قالب مفاهیم دینی و مذهبی، اساطیر و حماسه‌ها و نیز قصه‌ها و افسانه‌ها به مرحله نگارش و توصیف رسیده‌اند؛ اما مصادیق تصویری برخی از آنان در قالب سکه‌های منقوش، ظروف فلزی و نیز نقوش برجسته قابل‌شناسایی است. این نمونه‌ها با وجود آنکه در متون یاد شده مصور نشده‌اند، اما متضمن وجود این موضوعات در متون مذکور هستند.

جدول ۲- نمودهای عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده).

Table 2 - Manifestations of Wonders in Texts and Works from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نمونه تصویری	پدیده‌های مابعدالطبیعی	موجودات ترکیبی	شخصیت‌های اساطیری	داستان‌های اساطیری	نام متن یا اثر
 <p>شیر-دیو بال دار، برنز، ساسانی، سده ۸-۷ م. (مأخذ: دادور و مبینی، ۱۳۸۸: ۳۲۹).</p> <p>بشقاب زرین و سیمین قلمزنی شده، تصویر یک زن سوار بر یک شیر بالدار، ایران، حدود سده ۸ م (قرن ۵۲ ق)، موزه متروپولیتن، نیویورک (مأخذ: https://www.metmuseum.org)</p>	-	جانوران و حشرات اهریمنی	دیوان، موجودات اهریمنی، شخصیت‌های اساطیری اوستایی	آفرینش مینوی، اورمزد و اهریمن	بند هشن

جدول ۲- نمودهای عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده).

Table 2 - Manifestations of Wonders in Texts and Works from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نمونه تصویری	پدیده‌های مابعدالطبیعی	موجودات ترکیبی	شخصیت‌های اساطیری	داستان‌های اساطیری	نام متن یا اثر
 <p>بشقاب نقره با نقش سنمرو، ساسانی، سده ۶ م، (مأخذ: http://www.hermitagemuseum.org)</p> <p>بشقاب زرین و سیمین قلمزنی شده، با نقش سیمرخ و جانوران دیگر، متعلق به دوره سامانیان، حدود قرن ۳ و ۴ ه.ق، موزه هنر اسلامی، برلین (مأخذ: https://www.smb.museum)</p>	-	آفرینش موجودات مابعدالطبیعی	شخصیت‌های اساطیری زردشتی	سرگذشت اساطیر آیین زردشت	داستان دینی
-	مطالب مربوط به عالم بالا (مانند رعدوبرق و شهاب ثاقب)	-	گرشاسب، جمشید، زردشت، زردشت و گشتاسب	سرنوشت انسان پس از مرگ، رستاخیز و پایان جهان، بهشت و دوزخ	روایت پهلوی
-	-	-	یکصد و یک نام ایزدان	-	وجرکرد دینی
-	-	-	ایزدان جهان مینوی	-	ویسپرد

جدول ۲- نمودهای عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده).

Table 2 - Manifestations of Wonders in Texts and Works from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نام متن یا اثر	داستان‌های اساطیری	شخصیت‌های اساطیری	موجودات ترکیبی	پدیده‌های مابعدالطبیعی	نمونه تصویری
ارداویراف‌نامه	سفر روحانی ویراف به جهان آخری، آفرینش انوشه روان	امشاسپندان (سروش و آذر)، مینوان بهشتی، ایزد مهر، رشن رذستک، وای‌ویه، ایزد بهرام، ایزد آشتاد، بهمن امشاسپند، کی گشتاسپ، جاماسپ، اسد و استر، دیوان، پنجاه دیو، زن جادو، دُروجان، سپندارمد	خرداد فرشته آب و امرداد فرشته گیاه، مار شیبیا	شریبتی مخدر و مقدس، بهشت و دوزخ، همیستان یا برزخ ویراف، بالستان بالست	
زند و همن بیشت	پیشگویی حوادث آخرالزمان	دیوان ژولیده موی خشم نژاد، و همن (بهمن)، هوشیدر، سوشیانت	-	-	-
جاماسپ‌نامه	پیشگویی حوادث آخرالزمان	پشتون، هوشیدر	-	حوادث رستاخیز	-
یادگار جاماسپی	آخرالزمان و ظهور سوشیانت	آفریدگان مینو، فرمانروایان ایران از کیومرث تا کی لهراسپ	مردمان عجیب‌الخلقه مانند کسانی که چشمشان روی سینه و گوششان روی سینه است و دوال‌پایان	-	
بهرام ورجاوند	حوادث آخرالزمان	کی‌بهرام ورجاوند، هوشیدر	-	-	-
اندرز اوشنر دانا	-	اوشنر (دانای کیانی)، پائورجیریا (نیای اوشنر)، امشاسپندان	-	-	-
اندرز پوربوتکیشان	-	سوشیانت	-	پل چینود	-
اندرز دستوران به بهدینان	-	-	-	بهشت و دوزخ	-
دادستان مینوی خرد	-	مینوی خرد (روح عقل)	-	-	-

بشقاب نقره با نقش ایزدبانوی آب، ساسانی، سده ۵ م (مأخذ: <http://www.hermitagemuseum.org>)

بخشی از یک کاسه نقره منقوش به فرمانروای ایرانی، سده ۶ م، خوارزم (مأخذ: <http://www.hermitagemuseum.org>)

جدول ۲- نمونه‌های عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده).

Table 2 - Manifestations of Wonders in Texts and Works from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نمونه تصویری	پدیده‌های مابعدالطبیعی	موجودات ترکیبی	شخصیت‌های اساطیری	داستان‌های اساطیری	نام متن یا اثر
-	شهر حل‌کنندهٔ معقا	-	جادوگر	-	رساله یوشت فریان و آخت
	-	-	بز سخنگو، درخت آسوری	مناظرهٔ بز و درخت خرما	درخت آسوری
نقش برجسته بز و درخت آسوریک، ساسانی، سده ۵ م، (مأخذ: http://www.cincinnatiartmuseum.org)	-	-	شخصیت‌های افسانه‌ای عصر اشکانی، ویدرفش جادو، ارجاسپ، گشتاسپ، زریر	-	یادگار زریران
	-	-	پادشاهان پیشدادی و کیانی ایران	داستان‌ها و اسطوره‌های کهن هندوایرانی و اقوام ایرانی، داستان رستم به زبان سغدی	خدای‌نامه
سکه سیمین منقوش به نقش هرمز اول ساسانی (مأخذ: http://www.britishmuseum.org)	-	-	نقش نمادین مهره‌های شطرنج	افسانه آمدن بازی شطرنج از هندوستان به ایران	گزارش شطرنج و وضع نرد
-	-	-	-	رویدادهای اساطیری برجسته از آغاز آفرینش تا پایان جهان	ماه فروردین روز خرداد

جدول ۲- نمودهای عجایب نگاری در متون و آثار عصر ساسانی و دوران اولیه اسلامی (مأخذ: نگارنده).

Table 2 - Manifestations of Wonders in Texts and Works from the Sasanian Era and Early Islamic Period (Source: Author)

نام متن یا اثر	داستان‌های اساطیری	شخصیت‌های اساطیری	موجودات ترکیبی	پدیده‌های مابعدالطبیعی	نمونه تصویری
هزار افسان	داستان قصه‌گویی شهرزاد برای پادشاه بدگمان	دیو، گول، جن، پری، فرشته	-	-	
بلوهر و بوداسف	افسانه‌هایی درباره زندگی بودا	بلوهر	-	-	-
کلپله و دمنه	داستان‌های تمثیلی دو شغال به نام‌های کلپله و دمنه	-	حیوانات سخنگو	-	-
تنگلوش	افسانه‌ای در باب هفت صورت نجومی	ضحاک، طینقروس بابلی	-	-	-
گنجینه زندگان	-	اساطیر نورو تاریکی	-	-	-
گوان (غولان)	-	غولان، دیوان، فرشتگان، ایزدان	-	-	-
اخوخ	دورکردن طلسم دیوان	دیوان	-	افسون ضد تب	-

نتیجه‌گیری

مضامین و مفاهیم به‌کاررفته در متون و آثار عصر ساسانی، با وجود آسیب‌های فراوان ناشی از جنگ‌ها و نزاع‌های ایرانیان با اعراب مسلمان و امپراتوری روم و نیز نزاع‌های داخلی که در برهه‌هایی از زمان بر سر تصاحب قدرت، میان خاندان پادشاهی و یا فرمانروایان مناطق صورت می‌گرفت، قابل تنظیم و طبقه‌بندی و تفسیر هستند. تنوع این مضامین بسیار زیاد است؛ اما جملگی بر مبنای دین و مقام پادشاه شکل گرفته‌اند.

به دلیل تفکر ماورایی و اسطوره‌ای ناشی از ادیان و مذاهب گوناگون از جمله آئین زردشتی و میترائیسم و زروانیسم و نظایر آن‌ها، مصادیق رویکرد به عجایب و ماوراءالطبیعه در این دوره قابل ملاحظه است. در مجموع عوامل تأثیرگذار بر نمود عجایب نگاری در ادبیات و هنر پهلوی و مانوی در عهد ساسانی و سده‌های نخستین اسلامی در موارد ذیل قابل برشماری هستند:

۱- «موضوعات و مضامین» آثار ادبی و هنری در کنار اطلاعات جغرافیایی و زیست‌شناختی، حاوی معرفی بسیاری از موجودات خیالی و افسانه‌ای و اسطوره‌ای پیش از اسلام هستند. این موجودات، به‌ویژه در متون دوره ساسانی در متون دینی و آیینی و بعضاً در افسانه‌های حماسی دیده شده‌اند.

۲- جایگاه تقدس‌مآبانه شاهان و کش‌وقوس‌های روایی آنان میان نیروهای خیر و شر، مولد موجوداتی تمثیلی و

اساطیری همچون «اژی دهاک سه پوزه شش چشم» و «دیو ارزور» و نظایر آنان است که بر مبنای متون ذکر شده در این پژوهش، شاهان حکیم ایران با بهره‌مندی از نیروی «فژ» بر آنان فائق آمده‌اند. فردوسی نیز در *شاهنامه* با تأسی از *خدای‌نامه* به فرهنگ ایرانی و حکمت خسروانی پرداخته و تاریخ اساطیری ایران باستان را به تاریخ حکمت و عرفان بزرگان پارسی پیوند می‌زند.

۳- ریشه نقوش **نمادین** گاه به گذشته‌های بسیار دور و آیین‌هایی چون **مهرپرستی** و همچنین اعتقادات **مزدیسنی** و **زردشتی** برمی‌گردد که تا دوران اسلام نیز ادامه یافته و به نوعی در آن حل شده‌اند. گاهی همین باورها کاملاً رنگ **اسلامی** به خود گرفته و در عین ریشه‌دار بودن در ادیان قدیم ایران، با اعتقادات اسلامی همگون شدند و گاه نیز در ارتباط با باورهایی هستند که در دوران اسلامی شکل گرفته‌اند.

۴- نقوش **موجودات ترکیبی** از جمله بارزترین نقاط اشتراک هنرهای تصویری ایران در ادوار کهن و پس از اسلام هستند. با وجود تحولات فرهنگی و دینی منبعت از ورود اسلام به سرزمین ایران، نقوشی چون **گریفین، هارپی، اسفنکس، سیمرغ، اسب بال‌دار** و نظایر آنان همچنان به حضور و ظهور خویش در عرصه هنرهای تصویری ایران ادامه داده‌اند. شاخصه‌های بصری این نقوش تحت تأثیر سنن هر عصر تا حدودی متفاوت است؛ اما پیشینه‌های معنایی و محتوایی آن‌ها دست‌کم در فاصله زمانی دوران مورد بحث این پژوهش، دارای پیوستگی‌های معناداری است. این مبناهای فکری مشتمل بر **امور**

کیهان‌شناختی، اساطیر دینی، ستایش ایزدان و نیروهای خیر و نیز ستیز با نیروهای شر و شیاطین است. بازسازی استعاره‌های معنایی مرتبط با متن تصاویر بر اساس آیین مبین اسلام و سازگاری این نمادها با مبانی آن، امری تدریجی بوده است که به فراخور مقتضیات هر زمان در هنرهای تصویری هر دوره نمودی ویژه یافته است. ۴- مفهوم «**اسطوره**» به عنوان بخشی حائز اهمیت در نمود عجایب نگاری مطرح است. در چشم‌اندازی کلی می‌توان گفت اسطوره در هنر و ادبیات ایران روایت یا جلوه‌ای نمادین درباره ایزدان، فرشتگان، موجودات فوق طبیعی و به‌طور کلی جهان شناختی این فرهنگ برای تفسیر خود از هستی است؛ اساطیر ایران باستان، به ویژه در محتوای متون عهد ساسانی و اعقاب آن، دارای دو ویژگی بنیادین «تعلق به روایت تاریخی» و «جنبه تقدس مآبانه» هستند. در اینجا است که پیوندی مستحکم میان اسطوره و دین در این فرهنگ رخ نموده و موجب نمودار شدن صور و نمودهای ماوراءالطبیعی و عجایب‌نگارانه می‌شود.

عدم تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است. (تعارض منافع به حالتی گفته می‌شود که منافع شخصی مادی یا غیرمادی نویسنده یا نویسندگان با نتایج پژوهش در تعارض باشد و این موضوع بر روند انجام پژوهش یا اعلام صادقانه نتایج تأثیر بگذارد).

منابع و مآخذ

- آموزگار، ژاله (۱۳۹۲). *یادگار زریران*، تهران: معین.
- آموزگار، ژاله و تفضلی، احمد (۱۳۸۰). *زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن*، چ ۳، تهران: معین.
- آموزگار، ژاله و ژینیو، فیلیپ (۱۳۸۲). *ارداویراف نامه*، چاپ دوم، تهران: معین و انجمن ایرانشناسی فرانسه.
- بهار، محمدتقی (۱۳۷۹). *ترجمه چند متن پهلوی*، به کوشش: محمد کلین، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۰). *بند هش*، تهران: توس.
- بویس، مری، (۱۳۸۹). «*نوشته‌ها و ادب پارسی*»، *تاریخ ایران کمبریج، از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، جلد سوم، ترجمه: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- پورداوود، ابراهیم (۱۳۵۷). *ویسپرد*، به کوشش: بهرام فره‌وشی، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- ترابی، ارکید (۱۳۹۳). *عجایب المخلوقات قزوینی در تصاویر چاپ سنگی علیقلی خویی*، چ ۱، تهران: چاپ و نشر نظر.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش: ژاله آموزگار، چ ۳، تهران: سخن.
- تمیم‌داری، احمد (۱۳۷۷). *داستان‌های ایرانی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- میکل، آندره و شدل، آندره و کوکتو، ژان (۱۳۸۸). *جهان هزار و یک شب*، ترجمه: جلال ستاری، تهران: مرکز.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱). *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: فردوس.
- عریان، سعید (۱۳۹۱). *متن‌های پهلوی*، تهران: علمی.
- عفیفی، رحیم (۱۳۸۳). *اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی*، تهران: توس.
- عفیفی، رحیم (۱۳۹۱). *ارداویراف نامه یا بهشت و دوزخ در آیین مزدیسنی*، تهران: توس.
- غیبی، بیژن (۱۳۹۰). *یادگار زریران*، فردوسی و شاهنامه‌سرایی، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- کلیم‌کایت، هانس یواخیم (۱۳۷۳). *هنر مانوی؛ برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور؛ ویراست دوم؛ تهران: فکر روز.*
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۶۵). *التنبیه والاشراف*، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی - انتشارات علمی و فرهنگی.
- مهر، فرهنگ (۱۳۷۴). *دیدنی نواز دیدی کهن*، تهران: جامی.
- موله، ماریان (۱۳۸۶). *ایران باستان*، ترجمه: ژاله آموزگار، چ ۶ - تهران: توس.
- میرزای ناظر، ابراهیم (۱۳۷۳). *اندرز او شندر دانا*، تهران: هیرمند.
- میرفخرایی، مهشید (۱۳۸۳). *مانی و آموزه‌های او*، تهران: ققنوس.
- هدایت، صادق (۱۳۸۳). *زند و هوومن یسن و کارنامه اردشیر بابکان*، تهران: مجید.

URL

- [http:// www.britishmuseum.org](http://www.britishmuseum.org)
- [http:// www. cincinnatiartmuseum.org](http://www.cincinnatiartmuseum.org)
- <http://www.hermitagemuseum.org>
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140009046>

- 1- Bundahishn
2- bun
3- dahisn

شماره دهم
پاییز ۱۴۰۱

۴- پهلوی: Dādeštān ī Dēnīg

۵- پهلوی: Pursišn-Nāmag

۶- گناهانی که تاوانشان مرگ است و در برابر آنها باید متحمل غرامت سنگین شد (عفی، ۱۳۹۱: ۱۲).

۷- موبد موبدان زمان شاپور دوم ساسانی.

۸- میدیوماه (mēdiŪ māh)؛ یا میدیوماه یا میدیوی مانگهه نخستین کسی است که به زردشت ایمان آورد، در فروردین یشت، یشت ۱۳، بند ۹۵ از او نام برده شده است. وی در منابع بعدی، پسر عموی زردشت به شمار آمده است (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۲: ۲۴).

۹- گوگشنسب از مفسرین اوستا در زمان ساسانیان بوده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۲: ۱۹۴۰۹).

۱۰- ویراف یا ویراز نام یکی از موبدان عهد ساسانی است (آموزگار و ژینیو، ۱۳۸۲: ۶۷).

۱۱- جاماسپ، فرزند هوگوه، وزیر گشتاسپ بوده است. جاماسپ همسر پوروچیستا، جوان‌ترین دختر زردشت، بود. جاماسپ را از نخستین فیلسوفان ایرانی می‌دانند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵: ۷۳۷۲).

۱۲- گشتاسپ یا گشتاسب یا کی‌گشتاسپ یا ویشتاسپ یا کی‌ویشتاسپ (به معنی دارنده اسب آماده) نام فرمانروای بلخ در زمان زرتشت است (همان، ج ۱۲: ۱۹۱۷۴).

۱۳- سوشینت یا سوشیانت یا سوشیانس یا استوت ارت (سودرسان، رایان و دانا) رهایی بخشی است که در دین زردشت یا مزدیسنا، منجی نهایی زمین به شمار می‌رود (همان، ج ۹: ۱۳۸۴۳).

۱۴- به معنی خنیاگری است که اشعاری حاوی داستان‌های پادشاهان و قهرمانان گذشته، همراه با آوای موسیقی می‌خوانده است (عریان، ۱۳۹۱: ۱۶).

15- Khwadāy-Nāmag

۱۶- کیومرث یا گیومرث در فارسی، گیومرث یا گیومرد در پهلوی، گیومرتن در اوستایی نام نخستین نمونه انسان در جهان-شناسی اساطیری مزدیسنا و نخستین شاه در شاهنامه است (همان، ج ۱۲: ۱۸۸۶۲).

17- Bodhisattva

۱۸- ستاره‌شناس بابلی در سده اول م. (همان، ج ۱۰: ۱۵۶۰۹).

19- Kawān

©Authors, Published by Ferdows-e-honar journal. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

